

PROLEGOMENA URBANIZMU ANTIČKE LIBURNIJE

MATE SUIĆ

Potrebno je odmah na početku ovog razmatranja ukloniti eventualni nesporazum koji bi se mogao pojaviti. Ako se govori o urbanizmu antičke Liburnije, to ne znači da postoji kakav »liburnski« urbanizam. Kod toga je samo važno naglasiti da je Liburnija predstavljala i u antici zaokruženu kulturnu cjelinu i da urbanizam njezinih centara pruža nekoliko primjera na kojima je moguće proučavati mnoge probleme što se javljaju u urbanizmu naših krajeva u antici. To opet, naravno, u granicama rezultata do kojih se došlo arheološkim istraživanjima. U posebnim prilogima, koji će slijediti nakon ovoga (koji je pred nama), obradit ćemo nekoliko problema o kojima dosad nije bilo govora u našoj stručnoj literaturi, a koji, po našem mišljenju, zaslužuju osobitu pažnju. Na taj će način, nadamo se, biti osvijetljena još jedna stranica našeg kulturnog nasljeđa iz antike, koje je možda upravo na ovom području ponajviše došlo do izražaja.

Stjecajem prilika navikli smo da urbanizam i urbanizaciju promatramo kao jedan tehnički proces. Tačno je međutim da je to jedan kompleksan sociološki proces, koji organski uključuje niz komponenata različita karaktera. Na urbanizaciju i urbanističku realizaciju nekog naselja utječu društvene kategorije kao što su: stupanj društvenog razvoja, s odgovarajućim stupnjem ekonomike i društveno političkih institucija, moralno religioznih naziranja, stupanj razvoja tehnike i umjetnosti i sl. Ne manje je važan faktor geografski ambijent sa svime što on sa sobom nosi (klima, flora, fauna i dr.), a posebno topički uvjeti, tj. onog užeg prostora na kome je naselje smješteno. Međutim, kad se radi o proučavanju urbanizma antičkih centara, pogotovu onih u provincijama kao što su ovi koje namjeravamo obraditi, moramo računati s velikim ograničenjima, s kojima uostalom arheologija uopće mora da računa kod proučavanja kulturnih ostataka, jer će i ovdje biti moguće uočiti i ispitati samo pojedine manifestacije tog procesa pa se treba unaprijed pomiriti s činjenicom da će mnogi elementi, koji su i te kako važni za studij urbanizma pojedinih regija ili centara, ostati trajno nepoznati. Ipak, uza sva neophodna ograničenja, ne bi trebalo da se studij urbanizma ograniči samo na jedan vid tog procesa, tj. na proučavanje plana samog naselja, rasporeda ulica, trgova i građev-

vina, dakle na ono što se, na primjer, engleski zove *town building*,¹ iako treba priznati da su to primarne konsekvence svih navedenih komponenata, materijalna sinteza urbanizma, mjerilo stupnja do kojega se pojedino naselje vinulo, a u isti mah bitan materijalni podatak, koji omogućuje tipološko i kulturno (a po tome često i vremensko) određenje konkretnog slučaja.

Historijski urbanizam (a i suvremeni), kao kulturni fenomen, podliježe svim zakonima koji vrijede i koji su utvrđeni u razvoju pojedinih kultura. Jedan od tih zakona utvrđuje npr. da će neka kultura ili kulturni krug, koja živi izolirano — bez veza i odnosa s drugim kulturama — stagnirati ili čak nazadovati, što se očituje u većim i manjim retardacijama ili retencijama. Naprotiv, kultura koja podržava intenzivne veze s drugim kulturama ima uvjeta da doživi veći i brži razvoj. Posebno je povlašten položaj one kulture koja egzistira u neposrednoj blizini civilizacije.² U tom se slučaju redovito događa da takva kultura, uza sav otpor stranim utjecajima, uza svu svoju konzervativnu snagu, prima i asimilira vanjske utjecaje. U takvoj su se situaciji nalazili naši krajevi kad su počeli usvajati tekovine klasičkih civilizacija i kad se u njih javljaju rudimenti klasičkog urbanizma. To, naravno, ne znači da i prije toga nije bilo nikakvih urbanističkih pojava u ovim krajevima. Naprotiv, bilo ih je i na njima će se trebati duže zaustaviti.

Važno je najprije razmotriti pitanje utjecaja i primjene vanjskog, usvojenog urbanizma u ovim krajevima. Općenito se smatra da su naši antički centri usvojili i primijenili principe klasičkog urbanizma s nastupom rimske dominacije i u tom pravcu se dalje razvijali, u skladu s razvojem antičkog urbanizma uopće. Vidjet ćemo da to nije potpuno tačno. Već sama historijska konstelacija u kojoj su se nalazili ovi krajevi, pogotovo oni bliže obalnom pojasu, sugerira da se **p r e t p o s t a v e** i predrimski utjecaji i u urbanizmu. U radovima koji će slijediti nastojat ćemo pokazati da su u predrimsko doba u ovim stranama postojali **k e l t s k i** utjecaji, koji se očituju osobito u nekim pojavama kod utvrđivanja gradova, po uzoru na *opiddum* keltskog

¹ Radi se o razlikovanju termina »urbanizam« i »urbanistika«, koje kod nas redovito obuhvaćamo zajedničkim nazivom urbanizam. Utvrđivanje materijalnih fakata urbanih naselja (plan, raster, građevine, komunikacije i sl.), koji se kod nas označuju terminom urbanizam, Nijemci zovu *Städtebau*, Englezi *townplanning*, *townbuilding*, Francuzi *l'art de bâtir les villes*, Talijani *edilizia cittadina*, dok bi urbanistika bila disciplina koja proučava »opće uvjete, manifestacije i potrebe života i razvoja grada« s ciljem da »utvrdi norme organizaciji i funkcioniranju gradskog života«. Upor. *Enciclopedia italiana Treccani* sv. XXXIV, str. 768 s. v. *urbanistica*.

² Ove zakonitosti razvoja kulture, koje vrijede i za historijski urbanizam, sažeto je formulirao J. B. Griffin u djelu H. L. Shapiro, *Man culture and society*, New York 1956, str. 48.

tipa.³ Isto tako valjat će dopustiti i postojanje posrednih i neposrednih utjecaja grčko-helenističkog svijeta u predrimsko doba ne samo u upotrebi grčkog importa i preradbi grčkih uzora u predmetima materijalne kulture, već i u prihvaćanju stanovitih principa i tehnika, posebno opet kod fortifikacija.⁴ Zacijelo, i prije nastupa rimske dominacije bila je izgrađena urbanistička sinteza, kojoj su elemente predstavljale s jedne strane domaće tradicije, a s druge usvojene tekovine keltske i grčke provenijencije. Neosporno je da je rimski urbanizam, i sam sinteza grčko etruščanske teorije i prakse, domala došao do mnogo jačeg izražaja: on je bio impetuozniji i djelovao je u mnogo širem vremenskom okviru, uz veoma povoljne uvjete. Taj urbanizam, razrađen u teoriji klasičkog svijeta, rezultat brojnih i dugotrajnih iskustava, došao je i u naše krajeve kao gotova shema, jasno definirana apstrakcija, koja se u svakom danom slučaju prilagođavala i primjenjivala.⁵ Iako svaki tip naselja predstavlja »slučaj za sebe« i nikada se u potpunosti ne ponavlja, ipak i tu postoje skupine tipova, postoji mogućnost njihove uže i šire serijacije, tj. povezivanja u šire skupine prema općim i bitnim zajedničkim crtama, kao i uže, prema specifičnim zajedničkim obilježjima, upravo kao što je to slučaj i s predmetima materijalne kulture kojima arheologija operira. Integralni zbir svih tih bitnih općih značajki klasičkog urbanizma predstavlja u našem slučaju onaj kulturni superstrat u urbanizmu, koji naše napore na ovom području čini znatno lakšim, jer njih opet možemo dovesti u vezu s onima iz drugih provincija i iz same metropole, čime se u velikoj mjeri otvaraju mogućnosti komparacijama, analogijama, kombi-

³ Ovdje pojam *oppidum* upotrebljavamo u smislu utvrđenog naselja, a ne u smislu municipaliteta, kako to čini i E. Kornemann, *Pauly-Wissowa-Kroll, Realencyklopädie d. klassischen Altertumswissenschaft* XVIII 1, col. 708 i d. s. v. *oppidum*. Kako ćemo ukazati u narednim radovima, neposredni ili posredni keltski utjecaji ogledaju se u dispoziciji ulaznih prostora utvrđenih centara u unutrašnjosti Liburnije (*Varvaria, Asseria, Nedinum*). Ti pristupi nisu frontalno postavljeni, tj. u produženju aksijalne gradske komunikacije, što bi po principima rimskog urbanizma trebalo očekivati, već je njihova os gotovo okomita na uzdužni pravac naselja.

⁴ Kasno helenističkim utjecajima trebat će, prema rezultatima kojima danas raspolazemo, pripisati pojavu tehnike *opus quadratum* u fortifikacijama unutrašnjih centara Liburnije, i to onih koji su stekli *ius Italicum* već u doba republike; upor. M. Suić, »Municipium Varvariae«, *Diadora* II, Zadar 1962, str. 186 i d. Ta ista tehnika mogla se nešto kasnije vratiti i posrednim putem iz drugog (rimskog) izvora, kao što je to vrlo vjerojatno slučaj u Zadru s onim zidom, što ga pripisujemo Augustu, a tako isto i s nekim partijama fortifikacija Asserije, tj. s onima iz druge faze. Upor. M. Suić, »Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Zadra«, *Zbornik Instituta za historijske nauke Filozofskog fakulteta u Zagrebu* (dalje u tekstu *Zbornik*) II, Zadar 1958, str. 20 i d.

⁵ Općenito o ovim pitanjima u djelu: F. R. Hiorns, *Town Building in History*, London 1956, str. 28—75.

nacijama i (naravno, do stanovite mjere) uopćavanjima, koja će ponekad, na žalost, predstavljati i najveći domet zaključivanja i interpretacija pojedinih slučajeva.

Sigurno je, međutim, da se naša nastojanja ne mogu ograničiti samo na proučavanje ostataka tog superstrata, iako se često u prvi mah čini da čega drugog za istraživanje tu i nema. Zasluga je naših arheologa, mahom antičara, što su u sklopu materijalne i duhovne kulture naših prastanovnika u antici uočili niz veoma značajnih pojava autohtone provenijencije, kao što su npr. retencije narodne ilirske nošnje, predstavljene na portretima provincijalne izrade,⁶ specifični elementi dekora na spomenicima,⁷ tipovi pojedinih spomenika samih.⁸ a pogotovo na polju duhovne kulture, u kultovima,⁹ u formama društveno-političke organizacije itd.¹⁰ Oslanjajući se na te činjenice, metodološki je posve ispravno i dopušteno tražiti takve iste elemente i u urbanizmu naših antičkih centara, barem iz onog vremena kad domaće tradicije još nisu bile utrnule i kad je vanjski utjecaj još uvijek bio civilizatorske naravi u sklopu domaće kulture.

Poznato je da su primitivne urbanističke aglomeracije nastale, već na izmaku neolita, kao naselja gentilnih zajednica, u kojima rod i ostale manje skupine povezane krvnim srodstvom predstavljaju, kao kolektivi, sociološku osnovicu ekonomike, tehnike, religije itd. Primitivni urbanizam tih epoha povezan je s tim kolektivnim shvaćanjem, a odrazuje se u nepravilnom urbanističkom rasporedu naselja jer su ona zapravo zbir nekoliko zaokruženih jedinica. S odmaklim klasičkim periodom razvilo se i novo shvaćanje, individualistička percepcija, koja ima svoje korelate u svim oblastima društvenog života. U urbanizmu ona se odrazuje u pravilnom rasteru naselja, u kojem su razlučeni elementi vezani uz javne (zajedničke) funkcije od onih vezanih uz individualne.¹¹ U zemljama gdje se kultura i civilizacija razvijala organski, u stalnom usponu, npr. u Grčkoj, drugi sistem izvire logički iz prvog i taj domala postaje shemom svakom urbanizmu antičkog svijeta. Me-

⁶ D. Sergejevski, »Nekoliko neizdatih antičkih reljefa«, *Glasnik Zemaljskog muzeja* (dalje u tekstu *GZM*) sv. LV, Sarajevo 1943, str. 1—20.

⁷ D. Sergejevski, »Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije«, *GZM N. S. III*, 1948, str. 167—183; isti, »Japodske urne«, *GZM N. S. IV—V* 1950, str. 45—94.

⁸ Upor. npr. D. Sergejevski, sp. dj. u *GZM N. S. IV—V* 1950, str. 45—94; M. Suić, »Liburnski nadgrobni spomenik«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (dalje u tekstu *Vjesn. dalm.*) LIII, Split 1951, str. 60 i d.

⁹ Za ova pitanja još uvijek je koristan rad pok. R. Marića, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933. Manjih priloga o toj tematici ima više. Upor. npr. D. Rendić Miočević, »Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama sa područja Dalmata«, *GZM N. S. X* 1955, str. 5—40; M. Suić, »Tato — ilirski deus patrius«, *Starinar N. S. XI*, Beograd 1960, str. 93 i d.

¹⁰ Upor. M. Suić, »Liburnski nadgrobni spomenik«, *Vjesn. dalm.* LIII 1951, str. 60 i d; D. Rendić Miočević, »Princeps municipi Riditarum«, *Arheološki radovi i rasprave II*, Zagreb 1962, str. 315 i d.

¹¹ Upor. A. Kriesis, *Urbanism in Greece*, str. 3 i d, str. 19 i d.

đutim, kad taj drugi sistem dospijeva na tlo na kojem nije nikao, nailazi na situaciju u kojoj onaj prvi još uvijek postoji, na višem ili na nižem stupnju evolucije. Upravo se to i dogodilo u našim krajevima kad su došli u užu i neposredni dodir s tekovinama grčko-helenističke, a pogotovu nešto kasnije i rimske civilizacije. U to doba, u posljednjim decenijama rimske republike, kod autohtonog stanovništva naših krajeva (ovdje konkretno Liburna) gentilni sistem doduše nije više čvrsta sociološka kategorija, na kojoj se temeljio sveukupni život stanovništva. Koliko znamo, to su sada teritorijalne zajednice, s prilično određeno razgraničenim područjem, okupljene oko jednog centra, povezane nizom zajedničkih interesa ekonomskog, upravnog, religioznog i dr. karaktera.¹² Uloga tih centara, koji su, naravno, prvi imali šanse da krenu putem urbanizacije, nije se s nastupom rimske dominacije izmijenila, kako će se vidjeti. A funkcija naselja je neobično važan faktor u urbanističkom razvoju. Ukoliko se dakle radilo o prihvaćanju vanjskih utjecaja, treba pretpostaviti da su se oni i na ovom području očitovali više u prihvaćanju vanjskih formi, dok je s asimilacijom tuđih sadržaja moralo ići mnogo teže, jer je tako bilo i na svim drugim područjima.¹³ Prema tome, zadatak je arheologa i u ovom slučaju ne samo da otkriva nepobitne autohtone elemente već da nastoji uočiti i one epihorske pojave koje su prekrivene plaštem izvana nametnute ili čak usvojene forme.

Teoretski će trebati pitanje postaviti kako je maloprije izneseno. Ali kad se pristupi istraživanju, stvari nisu tako jednostavne. Naime, i ovdje se često, na žalost, nalazimo u situaciji da moramo rješavati jednu jednadžbu s dvije nepoznanice, upravo kao što je to slučaj s problemom ilirskog jezika. Drugim riječima radi se o tome da uopće nemamo potpuno istraženih naselja urbanog karaktera ni iz rimskog, a pogotovo ne iz predrimskog doba. Stare prahistorijske gradine, koje se i kod nas javljaju na izmaku neolita, a koje predstavljaju rudimente urbanističkih aglomeracija slično kao i na tlu Grčke, nisu istražene i slabo su poznate. Njihova klasifikacija po funkciji na zbjegove, kultne centre, naseljene centre i sl. od male je koristi kraj nedostatka materijalne dokumentacije. Dosad je uglavnom izvršena njihova topografska ubikacija, dok su elementi koji ukazuju na njihovu funkciju jedva poznati. To su redovito ostaci fortifikacija, na nekima i tumul (grobnih humak »rodonačelnika«), uz ostatke sitnih predmeta materijalne kul-

¹² O značaju, ulozi i međusobnom odnosu tih teritorijalnih zajednica upor. M. Suić, sp. dj. u *Vjesn. dalm.* LIII 1951, str. 84 i d.

¹³ O problemu odnosa forma : sadržaj u kulturi prastanovnika naših krajeva u novije vrijeme sve se više govori. I sâm sam ga dotaknuo kod tumačenja pojave ginekokratije kod Liburna; upor. M. Suić, sp. dj. u *Vjesn. dalm.* LIII 1951, str. 86 i d; isti »Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 306, Zagreb 1955, str. 163.

ture, mahom keramike, koji imaju vrijednost za datiranje nalaza (i to ne uvijek tako čvrsto) i ništa više. Nedostaju svi važniji elementi, kao: tipovi nastambi, unutrašnje komunikacije i s njima u vezi raster naselja, položaj, izgled i organizacija urbane dominante itd. To navodi na potrebu da se pri utvrđivanju eventualnih autohtonih elemenata u urbanim tkivima antičkih centara operira procedurom negativnog zaključivanja, tj. da se traže i uočuju one pojave, koje odstupaju od općih urbanističkih normi klasičke antike i da se traži mogućnost njihove atribucije kulturnim retencijama domaćeg tla. Tako ćemo i mi postupati u slučajevima gdje to bude moguće.

Prije pristupa konkretnom razmatranju urbanizma antičke Liburnije valja prethodno upozoriti na još neke momente historijskog karaktera. Tu je ponajprije pitanje stupnja intenziteta vanjskih utjecaja. Čvrsta mjerila u toj stvari, koja bi važila za sva naselja, ne mogu se, naravno, utvrditi. Neka od njih zavise od faktora vremena, a neka od karaktera samog naselja u antici. Što se tiče vremena, može se zaključiti, kako ćemo u svoje vrijeme pokazati, da su brojnije retencije u onim naseljima u kojima je urbanistički preobražaj prije započeo. Tada su domaće tradicije bile snažne i otporne, i, jednom sačuvane, nisu se bez velike nužde gubile. Što se tiče faktora zavisnih od karaktera naselja, tu valja razlikovati ona koja su postala sjedište kolonije od onih koja to nisu bila. Osnivanje kolonije s nastupom rimske dominacije uvjetuje redovito nasilnu i naglu izmjenju urbanističke *facies* naselja u koje se kolonija smješta. U to doba to su odreda bile kolonije veterana, koji su dobijali dio agera oko centra, a sam centar ponovno izgrađuju odnosno rekonstruiraju, primjenjujući norme tadašnje kastrametacije, koja je i u teoretskom i u praktičkom pogledu bila veoma precizno razrađena.¹⁴ Takav organizam, jednako u urbanističkom, kao i u etničkom, kulturnom, tehničkom i u svakom drugom pogledu, predstavlja strano tijelo na autohtonom tlu i aktivan centar iradijacije stranih (u ovom slučaju romanizatorskih) utjecaja na domaći živalj. Primjer takve radikalne urbanističke rekonstrukcije predstavlja antički *Jader* (Zadar), jedina kolonija na tlu Liburnije.¹⁵ Ali, osnivanje kolonije ne mora u svakom slučaju rezultirati takvim posljedicama. To pokazuje primjer antičke Pule, koja je također bila kolonija. Tu su tradicija i sam topički moment (naselje na brijegu) predstavljali nesa- vladivu zapreku primjeni rimske sheme, predviđene za naselja na ravnom, pa je taj dio naselja i u antici zadržao osnovne značajke istarskog kasteljera, s koncentričnim i radijalnim komunikacijama, kako sam na drugom mjestu pokazao, dok se dio ispod njega razvijao u okviru orto-

¹⁴ Upor. M. Suić, »Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali«, *Zbornik I* 1955, str. 22 i d, sl. 10, 11 i 12.

¹⁵ Upor. M. Suić, sp. dj. u *Zbornik II* 1958, str. 26 i d.

gonalnog rastera, u skladu s rasterom samoga agera.¹⁶ Sasvim je drugačije to bilo u ostalim naseljima, u kojima nije izvršena dedukcija kolonista. Takvih radikalnih promjena u njima nije bilo. Neprekinuti kontinuitet stanovništva uvjetovao je nastavljanje i ostalih tradicija, a i samo eventualno stjecanje municipalne samouprave pružalo je mogućnosti njegovanja i primjene domaćih institucija. Ukratko, ti su centri bili samo izvrgnuti utjecajima klasičkog urbanizma, oni su ga asimilirali na takav način i u onolikoj mjeri, koliko je to odgovaralo stupnju razvoja ostalih elemenata urbanog života u njima. To je svakako proces evolucije, koji ide uporedo s procesom romanizacije, ponekad samo u formalnom smislu, ali nikada odjednom i nikada u potpunosti. Zasad neka nam kao potvrda tom mišljenju posluži činjenica da su urbane dominante — forumi — u svim donekle istraženim centrima Liburnije smještene periferno, suprotno svim principima formuliranim u grčkom-hipodamskom ili u rimskom-vitruvskom učenju.¹⁷

S urbanizmom je u vezi i problem odnosa sela i grada, star koliko i sama civilizacija. Ni tu situacija nije svugdje i uvijek jednaka. Kolonija ima veoma čvrst odnos prema svom teritoriju (ageru), jer je on sastavni dio nje same, kako je poznato. Ali samo u stanovitom smislu. Ager je kod kolonije područje ekonomske eksploatacije, bazirane u ranijem carstvu isključivo na sistemu robovlasničkog privređivanja, gdje se radni element — *familia rustica* — oštro suprotstavlja nosiocima aktivnosti urbanog centra (trgovina, obrt, zemljoposjed). Otuda i oštra suprotnost npr. u arhitekturi između urbanih i rustičnih centara u ranoj antici. U kasnijoj dolazi i u tom pogledu do ujednačivanja do te mjere da će i urbana arhitektura u mnogim elementima, posebno u gradnji nastambi, a u vezi s time i u organizaciji kućnog života i ekonomike, poprimiti elemente rustične arhitekture, što se ogleda npr. u nestajanju atrija i peristila i u uvođenju unutrašnjih kortila,¹⁸ kojih je namjena u proizvodnom smislu jednaka istim takvim kortilima u rustičnim vilama.¹⁹ Drugačiji odnos prema području kojemu pripadaju imaju oni centri iz druge, daleko brojnije kategorije, koji su sačuvali

¹⁶ O tome: M. Suić, sp. dj. u *Zbornik I 1955*, str. 24. Po Aristofanu, *Ptice* st. 1004—1009, postojala je u staroj Grčkoj barem u teoriji, i šema grada kružno-radijalne osnove, koja međutim nema sigurne primjene u klasičkom urbanizmu. Naravno, primjer Pule nema s tom teorijom nikakve veze jer je on rezultat evolucije na autohtonim tradicijama.

¹⁷ Zasad upućujem na dokumentaciju objavljenu u vezi s istraživanjem stare Asserije (Podgrade kod Benkovca): H. Liebl—W. Wilberg, »Ausgrabungen in Asseria«, *Jahreshefte d. Österreich. archäol. Institutes in Wien*. Bd. XI 1908, str. 17 i d, sl. 2. na str. 19. Analogne primjere sa Cvijine gradine (*Clambetae*) i Bribira (*Varvaria*), gdje su istraživanja u toku, obradit ću, zajedno s Asserijom, u slijedećim radovima.

¹⁸ L. Crema, *Storia dell'architettura Romana*, Torino 1959, str. 112 i 458.

¹⁹ B. Ilakovac, »Novi nalaz ostataka rimskih zgrada u Zadru 1960. god.«, *Diadora II 1962*, str. 271 i d.

neprekinute autohtone tradicije u etničkom i u kulturnom pogledu. Dok bi se u slučaju kolonija moglo reći da ager pripada njima, za te bi druge bilo ispravnije tvrditi da oni pripadaju svom teritoriju. Dok bismo slučaj kolonije mogli uspoređivati s položajem grčkog polisa u orijentalnom helenističkom ambijentu, gdje je to svijet za sebe u svakom pogledu, položaj centara s naslijeđenim kulturnim i etničkim elementom ima analogija s grčkim polisom klasičke Helade, gdje je Atena npr. centar svih stanovnika Atike, pa se to odražuje i u njezinom urbanizmu, npr. u činjenici da joj je Agora (glavni trg, centar društvenog života) bio krojen po mjerilima čitave države atenske, a ne samog grada-centra.²⁰ Utvrđena je činjenica da su mnogi centri stare Liburnije o kojima namjeravamo raspravljati došli pod rimsku vlast veoma rano, da su mnogi od njih stekli u isto doba i *ius Italicum*²¹ i s time municipalnu autonomiju, a da su istodobno, došavši u užu sferu rimske civilizacije, sačuvali sve bitne značajke svog etničkog bića. Svakako valja dopustiti, a i arheološki nalazi na to upućuju, da je nastup rimske dominacije favorizirao brži nastavak procesa društvenog raslojavanja u tim zajednicama,²² proces kojemu početke treba tražiti u dalje predrimsko doba. Ali arheološki nalazi navode isto tako na zaključak da naglih i bitnih izmjena nije bilo. U našim liburnskim naseljima, pa i onima koji imaju atribute urbanih organizama, živi isti element kao što je i onaj na širem teritoriju te zajednice, ekonomska mu je osnovica u glavnim crtama ista, vežu ih ista kultura, kultovi i interesi prema drugim takvim zajednicama i sl. Što se toga tiče, te su zajednice (u izvorima *civitates*)²³ zadržale svoju funkciju iz prahistorije i tu suprotnosti onakva karaktera kao što se susreće kod kolonija u ranijoj antici nije bilo. Ta je činjenica morala naći svoj odraz i u urbanizmu tih centara pa u tom svjetlu promatran Forum stare Aenone (o kojoj će posebno biti govora), i nametljivo monumentalan hram na njemu, daleko predimenzioniran s obzirom na skromnu površinu urbanog područja na ninskom otočiću, nalazi svoje puno opravdanje. Takva uloga centra živjela je u svijesti pripadnika zajednice koja se oko njega okupljala, on je u praksi vršio ulogu zajedničkog centra koji pripada svim članovima zajednice. I sam taj osjećaj zajednice bio je vrlo jak. U jednom natpisu iz stare Asserije (Podgrađe kod Benkovca) izričito se spominju »svi Asserijati« (u gen: *omnium*

²⁰ Upor. A. Kriesis, sp. dj. str. 32.

²¹ O tome postoji opsežna literatura. Upor. A. Degrassi, *Il confine nord orientale dell'Italia Romana*, Bern 1954, str. 94 i passim.

²² Upor. npr. M. Suić, »Novi antikni epigrafički spomenik iz Nina«, *Vjesn. dalm.* LII 1950, str. 54 gdje se vidi, kako je jedan domorodac, s veoma svježim rimskim civitetom, imao mogućnosti da na vlastiti trošak sagradi most dug 100, širok 20 stopa. Upor. o tom raslojavanju i D. Rendić Miočević, sp. dj. u *Arheološki radovi i rasprave* II 1962, str. 328 i d.

²³ Plin. III 130 (*Liburnorum civitates XIII*) i *CIL* III (*civitates Liburniae*).

Asser[iatium]),²⁴ čime su se zacijelo htjeli obuhvatiti svi pripadnici zajednice, a ne samo oni koji stanuju u centru. I poznate nesuglasice oko razgraničenja između jedne općine i druge ukazuju na istu svijest, npr. kod Nedita (centar *Nedinum*), Ortoplina (*Ortopla*, Stinica), Alverita (*Alveria*, Dobropoljci) itd.²⁵

Iz svega izloženoga proizlazi da kod goleme većine liburnskih gradova kulturni i etnički kontinuitet ne dolazi u pitanje. Važno je utvrditi u kojoj mjeri i na kakav se način očituje on u urbanizmu. To će biti zadatak naših daljnjih razmatranja. Zasad bismo se mogli zadovoljiti nekim konstatacijama, koje je vrlo lako potkrijepiti materijalnim dokazima:

1) da na teritoriju Liburnije nema nijednog naselja, bilo urbanog bilo rustičnog karaktera, koje je osnovano ili počelo egzistirati u rimsko doba, na što upućuje i toponomastika, koja je sva ilirska,

2) da su sva liburnska naselja koja su u predrimsko doba imala u većoj ili manjoj mjeri rudimente urbanizma, predstavljala i u rimsko doba urbane centre. Među te rudimente treba ubrojati prvenstveno tortifikacije (one su najbolje poznate), jer one osiguravaju jedan od bitnih atributa antičkog grada: sigurnost, pored ostalih: komfor, povezanost, međuzavisnost,

3) da su u toku antike, kroz duži proces, neka naselja ruralnog tipa prerasla u naselja s urbanim značajkama.

S tim se razmatranjima ne iscrpljuje pitanje kontinuiteta. Od interesa je i za antičkog arheologa da taj problem prati i kroz daljnja stoljeća. Ponajprije jer se radi o pitanju kulturnog nasljeđa koje treba protumačiti i potražiti mu izvore, a onda i stoga što utvrđivanje svih eventualnih kasnijih urbanističkih stratuma pruža mogućnost da se uoče i razluče oni koji su od posebna interesa za antičku arheologiju. S obzirom na kontinuitet u postantičkim epohama, naši se urbani centri mogu svrstati u tri kategorije:

- 1) naselja s neprekinutim kontinuitetom,
- 2) naselja s prekinutim kontinuitetom,
- 3) naselja bez kontinuiteta.

Svaki od tih slučajeva pruža posebne uvjete za istraživanja, bez obzira kakvim se metodama i sredstvima provode: iskapanjima, studijem zračnih snimaka, proučavanjem pojedinih elemenata sačuvanih *in situ* ili u sekundarnoj funkciji, i dr.

²⁴ *CIL* III 15026. Ne tvrdimo, razumije se, da su žitelji u samom utvrđenom centru bili u svemu izjednačeni s onima koji su pripadali istoj zajednici, alj su stanovali izvan centra. Oni koji su stalno boravili u centru uživali su prednosti urbanog života, slično kao što je to bilo i u Rimu za rane republike, gdje se razlikuju *montani* i *pagani*, upor. E. Kornemann, sp. dj. col. 711.

²⁵ *CIL* III 9973, 9960.

Nema sumnje da je za istraživanje urbanističke fizionomije najpovoljniji slučaj kod treće skupine, tj. kod one bez kontinuiteta. Takvi su poznati urbani centri antičke Liburnije *Asseria* (Podgrađe kod Benkovca), *Clambetae* (Cvijina Gradina kod Obrovca), a od većih gradova izvan Liburnije npr. *Salona* (Solin). Oni su dolaskom Avara i Slavena bili porušeni ili veoma oštećeni te su prestali funkcionirati kao urbani centri. Njihova djelomična eksploatacija za stanovanje od strane novodoseljenog elementa ne može se smatrati nastavkom urbanih tradicija iz antike. To su konzervirane urbanističke aglomeracije u kojima se mogu pod veoma povoljnim uvjetima studirati sve faze razvoja, od prahistorije pa do izmaka antičkog perioda.

Znatno je drugačija situacija s naseljima iz prve skupine, tj. s onima s neprekinutim kontinuitetom. Ona su održala bez prekida svoju funkciju grada, a usporedo s time primala su naslage kasnijih epoha. Prvi navedeni faktor uvjetovao je i vršio ograničenja na onaj drugi. Kod svih njih je antička podloga (uključivši i eventualne pred-rimske elemente asimilirane u rimsko doba) uhvatila čvrst korijen, antička je shema ostala osnovom njihova urbanističkog razvoja kroz sva kasnija stoljeća, bez obzira na kulturne i etničke momente, koji su s vremenom doživjeli radikalne promjene. Ovamo pripadaju npr. Poreč (*Parentium*) i Pula (*Pola*) iz antičke Histrije (koji su se u doba početka urbanizacije još uvijek nalazili na teritoriju Ilirika), a iz Liburnije npr. Rab (*Arba*) i Zadar (*Jader*). Pojedinačna rušenja, pa i veoma silovita, kao što je npr. u slučaju Zadra bilo ono na izmaku antike, ili pak ono početkom 13. st. od strane Križara, ne označuju prekid kontinuiteta ni u kojem smislu, pa tako ni u urbanističkom. Jer, kako je spomenuto, prekid kontinuiteta ogleda se i u prekidu svih ostalih naprijed navedenih komponenata: etničkih, kulturnih, tehničkih, ekonomskih, umjetničkih i dr., a ovdje prekida nije bilo, već su izmjene tih komponenata vršene u procesu duže evolucije, koja nije nikada ugrozila urbani karakter tih naselja. Usput rečeno, to je jedan od tvrdih dokaza da Hrvati nisu porušili Zadar prilikom doseljenja, jer da se to dogodilo, ovakva kontinuiteta ne bi bilo i Zadar bi dijelio sudbinu Nina i ostalih centara, koje stavljamo u drugu skupinu.

Naselja s prekinutim kontinuitetom, iz druge gore navedene skupine, jesu ona koja su odjednom, odreda nasilno, prestala funkcionirati kao urbani centri i nastavila život u novim ekonomskim, kulturnim, etničkim i dr. uvjetima. Događa se u ponekim slučajevima da ona poslije u tim istim uvjetima ponovno stječu attribute urbanog centra, koji može biti u većoj ili manjoj mjeri, što se urbanističke konfiguracije tiče, nezavisan od antičkog precedenta. Takav je npr. slučaj kod stare Blandone. Naselje na mjestu današnjeg Biograda na m. (vjerojatno se tu nalazila antička *Blandona*) predstavljalo je u antici urbano naselje. U ranom Srednjem vijeku bilo je porušeno, a već u osvit

naše nacionalne historije niče opet kao grad, sada na slavenskoj etničkoj i kulturnoj podlozi, za razliku od romanskog Zadra pod suverenitetom Bizanta, gdje je antika umrla prirodnom smrću. Osobito je poučan za ovu skupinu slučaj Nina (stara *Aenona*), jer je njegov historijski put i u urbanističkom smislu nakon antike bio vrlo dramatičan. On se ne samo rehabilitirao kao urbani centar u postantičko doba, nego je i po drugi put doživio rustifikaciju. Počeci mu sežu u daleko prahistorijsko vrijeme, možda već u neolit, kako ukazuju poneki arheološki nalazi, bio je cvatuće ilirsko liburnsko naselje u starije željezno doba, poprimio je rudimente urbanizacije u predrimsko doba, a već u najranije rimsko doba predstavlja izgrađenu urbanističku cjelinu, kako se vidi iz arheoloških ostataka. Porušen za seobe naroda, naseljen slavenskim zemljoradničkim elementom, obnavlja se na novim osnovama te negdje krajem 8. ili početkom 9. st. niče na njegovom mjestu novo naselje, s obilježjima urbanog centra, postaje sjedište biskupa i knezova. U tom pravcu on se razvija i dalje kroz srednji vijek, u uvjetima čednog dalmatinskog feuda. Za ocjenu njegova značaja u toj epoci nije bez značenja činjenica da je mogao ugostiti i smjestiti sve učesnike velikog Sabora održanog u Ninu 1396. za vladavine kralja Sigismunda. U jeku Foskolova vojevanja u ovim krajevima biva porušen i spaljen, napušten od dotadašnjeg stanovništva i na taj način opet gubi karakter grada. Obnova koju je iza toga doživio odvijala se na novim ekonomskim, kulturnim, a može se reći i etničkim, osnovama (bili su to većinom štokavski stočari, došljaci iz unutrašnjosti). Od čitava nasljeđa, bilo antičkog bilo medijevalnog, ostao je samo topički identitet, a sve se drugo izmijenilo. Danas je to izrazito ruralno naselje, s nekoliko seoskih ekonomija na prostoru negdašnjeg urbanog tkiva, a na istom prostoru nalazi se i mjesno groblje i čestice obradiva tla. Čini se da je degradacija izazvana Foskolovim pustošenjem bila drašćivija nego li ona koju je Nin doživio rušenjem od strane barbara. Pitanje je budućnosti, u kolikoj mjeri će industrija podignuta u Ninu, kao i ona koja se namjerava tamo smjestiti, utjecati na ponovnu (po treći put!) urbanizaciju naselja. No sigurno je da će se ona vršiti nezavisno i od antičkog i od medijevalnog precedenta, jer im se u suvremenom Ninu gotovo potpuno zameo trag i samo upornim studijem blijedih i ne uvijek sigurnih indikacija može se izvršiti njihova idealna rekonstrukcija.

Na kraju ovih općih uvodnih razmatranja potrebno je još izvršiti klasifikaciju gradskih naselja antičke Liburnije s obzirom na uži smještaj. I kod toga mogu se utvrditi tri skupine:

- 1) naselja na otoku,
- 2) naselja na poluotoku,
- 3) naselja na uzvišenjima.

U prvu grupu svrstavamo samo ona naselja koja su čitavim svojim prostranstvom zapremila otok, a ne naselja na većim otocima. Ovakav slučaj zastupljen je, koliko dosad znamo, samo primjerom Nina (*Aenona*), koji je smješten na otočiću, pješćanom sprudu nepravilnog kružnog oblika, promjera nekoliko stotina metara. Njegovi perimetralni zidovi teku rubom morske obale oko otočića. U drugu skupinu ide nekoliko primorskih centara, koji su za smještaj iskoristili veoma povoljne prirodne uvjete, zapremivši poluotočiće manjih dimenzija, koji se samo jednim užim krajem vežu s kopnom. Na području antičke Liburnije takva su naselja Zadar (*Jader*), Rab (*Arba*), Biograd na m. (*Blandona?*), a izvan Liburnije npr. Poreč (*Parentium*) u Istri. Perimetar i ovih centara slijedi rub morske obale. Treća je grupa još brojnija i ona obuhvaća niz naselja s područja Ravnih Kotara i Bukovice, koja su antici imala urbanu *facies*, kao što su bili: *Nedinum* (Nadin), *Asseria* (Podgrađe kod Benkovca), *Clambetae* (Cvijina Gradina), vjerojatno *Scardona* (Skradin) i dr. Njihov perimetar, nepravilna kružnog oblika ili kružnog kombiniranoga s poligonalnim, slijedi izohipsu s glavnim linijama.

Kako se vidi iz tih primjera, na području antičke Liburnije nije bilo urbanih centara na ravnici (seoskih naselja bilo je nekoliko). To upućuje na njihove daleke tradicije, tj. na ono doba, kad sigurnost naselja predstavlja najosnovniji postulat, a to je doba s jedne strane jačeg unutrašnjeg raslojavanja i početka društvenih antagonizama u ovim zajednicama, a s druge pojava opasnosti stranih elemenata izvana. Po tim značajkama ti liburnski centri, a i mnogi drugi s šireg područja Ilirika, ulaze u kompleks mediteranskog urbanizma već gotovo na samom njegovu početku i s promjenjivom srećom slijede njegov razvoj ukorak sve dotle dok su to zahtijevali opći društveni uvjeti. Neosporne retardacije odrazile su se baš nekako u ono doba kad su tekovine klasičkih kultura u većoj mjeri počele prodirati na naše obale. I to je vjerojatno jedan od razloga što se često potcjenjuje ili potpuno mimoilazi autohtono kulturno nasljeđe kad se istražuje antički urbanizam u našim krajevima. Mediteranski urbanizam, kao apstrakcija, došao je prilično rano do primjene na ovom području. Norme koje je u pogledu izbora mjesta za gradsko naselje predviđao Hipodam iz Mileta i nakon njega propisivao Vitruvije, predstavljaju, kako se zna, više nego inovaciju, sistematizaciju stoljetnih iskustava.²⁶ A tim normama odgovaraju naša naselja upravo zbog toga što spadaju u taj krug. Kad tu činjenicu povežemo sa svim onim ostalima što smo ih maloprije iznijeli, pitanje kontinuiteta naših urbanih centara pojavljuje se u novom svjetlu. Bit će zadatak radova koji će slijediti da tu misao šire obrazlože i da joj pruže materijalne dokumente.

²⁶ Upor. bilj. 16.

Résumé

Ce travail contient les considérations de base du problème de l'urbanisme et de l'urbanisation des centres antiques de la Liburnie. D'après l'auteur, ces problèmes aussi doivent être étudiés par des aspects historiques et sociaux étendus, c'est à dire qu'on ne considère pas le problème de l'urbanisation seulement à travers l'étude de la physionomie urbaine d'une localité séparée.

En rapport avec ce qui précède, et posant le problème dans un cadre historique, il attire l'attention sur les premières apparitions de rudiments urbanistes qui ont pu se produire dans cette région (Dalmatie du nord) sous l'influence des Grecs et des Celtes, et suppose, du moins pour ce qui est de certaines localités d'une relative importance (*Asseria*, *Nedinum*, *Varvaria*, *Clambetae*), l'existence d'une synthèse urbaniste primitive, avec de visibles survivances d'éléments autochtones sur les »gradine« préhistoriques, et d'avant la domination romaine.

L'auteur considère le problème de l'application et de l'assimilation du plan urbaniste romain séparément pour les colonies et pour les autres municipalités, montrant comment, en général, l'urbanisme romain des premières s'est formé plus radicalement et plus rapidement, alors que dans les autres centres, au contraire, surtout dans les localités ayant le *ius Italicum*, ce processus s'est déroulé plus lentement, et en compromis avec les précédents plus anciens. A ce chapitre il s'étend particulièrement sur la fonction politico-sociale de ces localités construites en majorité sur des élévations, et qui étaient à l'époque préromaine des centres de communautés territoriales autochtones. Il met en relief les liens solides entre les territoires et les centres, leur tradition ethnique et culturelle continue depuis la préhistoire, et montre les conséquences de cette situation sur l'urbanisme de ces villes.

A la fin, l'auteur établit une classification systématique de toutes les localités urbaines historiques de Liburnie par critère de continuité, et par critère géographique. Il les divise de la façon suivante: localités sans continuité (par exemple *Asseria*), avec continuité ininterrompue (par exemple *Jader*), et avec solution de continuité (par exemple *Aenona*). Suivant le facteur topologique, il les divise ainsi: localités sur îlots (*Aenona*), localités sur petites presqu'îles (*Jader*, *Arba* et autres), et localités sur élévations (*Asseria*, *Varvaria* et autres) montrant que dans cette région il n'y avait pas de localités urbaines en plaine, ce qui semble prouver leurs débuts préhistoriques; leur toponomastique même qui est préromaine (illyrienne ou pré-illyrienne) va à l'appui de cette thèse.

Dans les travaux qui suivront l'auteur étudiera, dans le cadre des aspects mentionnés plus haut, certaines agglomérations urbaines de la Liburnie antique.